

**СРСР — НІМЕЧЧИНА:
ХТО ПЛАНУВАВ РОЗПОЧАТИ ВІЙНУ?**

У статті розглядаються новітні російські дослідження, присвячені початку Великої Вітчизняної війни. Автори аналізують основні версії причин, що зумовили напад Німеччини на СРСР, зокрема щодо того, хто ж першим почав готуватися до війни. Одним із факторів, які спричинили агресивну політику Німеччини, чимало дослідників вбачають політику самого СРСР. Обґрунтовується висновок, що нестача документів дає нині історикам широке поле для різноманітних домислів, тому до сьогодні досягти з цього питання консенсусу так і не вдалося.

Ключові слова: план «Барбаросса», превентивний удар, військово-економічний потенціал, договір про дружбу і співпрацю з Югославією.

В статье рассматриваются современные российские исследования, посвященные началу Великой Отечественной войны. Авторы анализируют основные версии причин, которые привели к нападению Германии на СССР, в частности относительно вопроса — кто первым начал готовиться к войне. Одним из факторов, вызвавших агрессивную политику Германии, многие исследователи видят политику самого СССР. Обосновывается вывод, что недостаток документов дает сегодня историкам широкое поле для разнообразных домыслов, поэтому доныне достичь в этом вопросе консенсуса так и не удалось.

Ключевые слова: план «Барбаросса», превентивный удар, военно-экономический потенциал, договор о дружбе и сотрудничестве с Югославией.

This article reviews current research in the historiography of Great Patriotic War. The authors analyze basic fact of German attack on the Soviet Union trying to answer the question — who was the first to prepare for the war. While some historians appeal to aggressive policies of Germany, many other refer to the international and public policy of the Soviet Union. Lack of documents gives room for a variety of interpretations. Therefore, until nowadays there has been no established opinion on this matter.

Among the Russian historians a uniform view on this question is also absent — who is the main instigator of starting the war between the USSR and Germany. Wide spectrum of ideas, absence of sufficient estimations of international activities of Soviet Union on the eve of Great Patriotic war shows that research

of this problem has not only historical and cognitive value, but also political implications.

Keywords: «Barbarossa» plan, preemptive strike, military and economic potential, a treaty of friendship and cooperation with Yugoslavia.

Про початок Другої Світової та Великої Вітчизняної воєн написано багато книг, монографій та інших публікацій. У кожній з них автори подають своє бачення цього питання і вважають його найбільш правильним. При цьому значна частина дослідників основну увагу приділяє політичним матеріалам. Відомо, що Радянський Союз готувався до війни дуже серйозно, але, незважаючи на це, всі битви, операції, бої в початковий період війни було програно. Відомо також, що напередодні війни у всіх західних військових округах та арміях було розроблено детальні плани прикриття державного кордону, абсолютно всі прикордонні військові округи мали достатньо сил і засобів, щоб протистояти потенційному супротивнику, а всі армії першого стратегічного ешелону за складом сил та засобів були набагато сильніші від армій переможних 1943–1945 рр. [10, с. 5]. Уже все це ставить перед дослідниками багато запитань. Чому СРСР, його політичне та військове керівництво допустили несподіваний (за офіційною версією) напад агресора, який не змогли відбити Збройні сили СРСР та армії прикриття державних кордонів. При цьому багато дослідників зневажають той факт, що в основі цієї проблеми була світова й державна політика. В Радянському Союзі цю політику визначали Сталін, Молотов і члени Політбюро ЦК ВКП(б), а в Німеччині — Гітлер та його оточення. Маючи досить обмежений доступ до таких документів, дослідники отримали широке поле для різноманітних домыслів, які всіляко намагаються видати за достовірні факти.

Основну дискусію дослідники ведуть навколо двох питань: як таке могло статися та хто несе відповідальність за початок війни?

1962 р. вийшла друком книга колишнього заступника начальника штабу оперативного керівництва вермахту генерала Варлімонта, в якій розповідалося про деталі підготовки вторгнення Німеччини до СРСР.

Як свідчить Варлімонт, Гітлер дав перше завдання скласти «план операцій на Сході» навесні 1940 р., приблизно через півроку після того, як було підписано радянсько-німецький пакт. Подальша еволюція «східного плану» Гітлера добре простежується за щоденником начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдера.

30 червня 1940 р. заступник міністра закордонних справ Німеччини Вейцеккер повідомив Гальдеру, що фюрер має намір завдати нового удару на Сході. 3 липня Гальдер відзначив, що «східна проблема» стала головною з погляду стратегічного планування. «Основним змістом “східно-

го плану», — пише Ф. Гальдер у щоденнику, — як завдати вирішального удару Росії, щоб змусити її визнати панівну роль Німеччини в Європі» [7, с. 342–343]. До двадцятих чисел липня було підготовлено попередній варіант «оперативного плану» нападу на СРСР [1, с. 168]. 22 липня 1940 р. про нього доповіли Гітлеру. 29 липня начальник штабу оперативного керівництва вермахту Йодль скликав нараду, на якій повідомив, що Гітлер хоче почати операції проти Росії у травні 1941 р. 31 липня 1940 р. на нараді у ставці Гітлер розкрив план «знищення Росії». Того ж дня начальник Генштабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гельдер записав: «... Якщо Росія виявиться розбитою, остання надія Англії погасне. Володарем Європи та Балкан тоді стане Німеччина. ... У ході цієї сутички з Росією повинно бути покінчено. Операція має сенс тільки у тому випадку, якщо ми розіб'ємо цю державу одним ударом. Зупинка взимку здатна викликати небезпеку. Тому краще почекати, але розправитися з Росією... Термін весна 1941 р., на проведення операції 5 місяців... Мета: знищення життєвої сили Росії. Розподіляється на:

1. Удар на Київ з приєднанням флангу до Дніпра. Люфтваффе руйнує переправи біля Одеси.

2. Удар по окраїнним державам у напрямку Москви.

Наприкінці — масовані удари з півночі та півдня. Пізніше приватна операція із захвату нафтового району Баку» [3; 7, с. 343].

Відомо, що 18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав директиву Верховного командування вермахту № 21, більш відому як план «Барбаросса». Директива була настільки секретною, що її надрукували тільки у дев'яти екземплярах, з яких три вручено головнокомандувачам сухопутних військ, військово-повітряних сил та військово-морського флоту, а шість закрито в сейфі головного штабу Верховного командування.

В основу планування було закладено всі найпередовіші на той час принципи ведення війни, які німецьке командування перевірило на досвіді ведення військових дій на Заході. В директиві, зокрема, йшлося: «Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію у ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії... Наказ про стратегічне розгортання збройних сил проти Радянського Союзу я віддам у випадку необхідності за вісім тижнів до наміченого терміну початку операцій.

Приготування, які потребують більш тривалого часу, якщо вони ще не почалися, необхідно вже починати тепер та закінчити до 15 травня 1941 р.

Вирішальне значення повинно бути надано тому, щоб наші наміри напасти не були розпізнані». Саме цим можна пояснити те, що вже наступного дня після підписання плану «Барбаросса» Гітлер на офіційному при-

йомі радянського посла у Німеччині В. Деканозова з нагоди вступу його на цю посаду не скупився на компліменти. Гітлер вправно розігрував сцену взаємної довіри й розуміння між Німеччиною та СРСР, запевнив Деканозова, що його країна не має ніяких претензій до Радянського Союзу [10, с. 25–26].

31 січня 1941 р. Гітлер підписав директиву зі стратегічного розгортання військ за планом «Барбаросса». На виконання заходів за цим планом відводилося чотири місяці.

Важливою особливістю стратегічного розгортання було те, що мобілізація в прямому її розумінні не проводилася. Угрупування нарощувалися послідовно в ході військових дій Другої Світової війни та під її прикриттям.

На цьому фоні резонансним видається твердження відомого російсько-го історика С. Кремльова про те, що план «Барбаросса» не був планом превентивної війни та зовсім не передбачав обов'язкового завдання упереджувального військового удару по СРСР. Аналізуючи події 1941 р., С. Кремльов робить висновок, що за певного повороту подій увесь подальший хід світової історії міг бути іншим, на відміну від того, яким він виявився після 22 червня 1941 р. На його думку, таким поворотним пунктом могла стати особиста зустріч лідерів двох держав — Сталіна й Гітлера, яка змінила б відносини між двома народами в напрямку співпраці для протидії англосаксонському глобалізму.

С. Кремльов, поставивши під сумнів агресивність намірів Гітлера щодо СРСР до укладення пакту про дружбу з Югославією 6 квітня 1941 р., робить висновок, що війни Німеччини з СРСР могло взагалі не бути. При цьому він вважає, що директива № 21 (план «Барбаросса»), яку затвердив Гітлер 18 грудня 1940 р., була лише передбачуваною й наводить як доказ перший абзац IV розділу, а саме: «IV. Усі розпорядження, які будуть віддані головнокомандувачам на основі цієї директиви, повинні цілком виразно виходити з того, що мова йде про заходи обережності на той випадок, якщо Росія змінить теперішню позицію по відношенню до нас». Далі С. Кремльов звертає увагу на те, що і «Директива по зосередженню військ» за планом «Барбаросса», видана через півтора місяця, 31 січня 1941 р., також не виказувала жорсткого наміру Німеччини почати війну з СРСР, цитуючи перший її розділ: «I. Загальні завдання. У випадку, якщо Росія змінить ставлення до Німеччини, необхідно як запобіжні заходи здійснити широкі підготовчі заходи, які дозволили б нанести поразку радянській Росії у швидкоплинній кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...». Проте, на його думку, згадані документи створено до того, як Радянський Союз ухвалив антинімецький переворот у Югославії 27 березня 1941 р. і до укладення 6 квітня 1941 р. договору про дружбу і співпрацю

з проанглійським урядом Югославії, котрий прийшов до влади в результаті перевороту, інспірованого у Лондоні [6, с. 7–8]. Тим самим С. Кремльов повністю спростовує версію, яка існує вже тривалий час, про Гітлера як головного призвідника Великої Вітчизняної війни, при цьому й Сталіна він не розглядає як призвідника. На його думку, всьому виною — англо-французький імперіалізм та ланцюг безглузких обставин, які склалися напередодні 22 червня 1941 р., до яких належить і радянсько-югославський договір про дружбу та співпрацю.

Відомо, що в ніч з 26 на 27 березня 1941 р. у Белграді відбувся військовий переворот, який інспірували, на думку відомого російського історика М. Солоніна, чи то радянські, чи то англійські спецслужби. Новий уряд Югославії (генерал Симович) заявив про свій намір дати опір німецьким зазіханням та звернувся з проханням про допомогу до Радянського Союзу.

3 квітня 1941 р. (лише через тиждень після перевороту) югославська делегація вже вела в Москві переговори про укладання договору про дружбу та співпрацю. Попри те що Німеччина через посла Шуленбурга довела до відома Москви своє ставлення до того, що «момент для укладання договору з Югославією вибраний невдало та викликає небажане враження» [13, с. 100], о 2.30 ночі 6 квітня 1941 р. радянсько-югославський договір було підписано.

Цей дипломатичний демарш у Берліні сприйняли вкрай негативно, що, природно, не заважало Німеччині через кілька годин завдати удару по Белграді та вторгнутися на територію Югославії. Радянський Союз на німецьке вторгнення ніяк не відреагував, більше того, того самого дня (6 квітня 1941 р.) Молотов вислухав посла Шуленбурга про офіційне вторгнення вермахту в Югославію та обмежився зауваженням: «Вкрай сумно, що, попри всі зусилля, розширення війни, таким чином, виявилось неминучим...» [12, с. 156].

У зв'язку з цим виникає закономірне запитання: навіщо Сталін демонстративно провокував Гітлера, не маючи бажання та й практичної можливості надати військову допомогу Югославії. Тим більше, що саме радянсько-югославський договір про дружбу та співпрацю від 6 квітня 1941 р. було використано в німецькому меморандумі про оголошення війни Радянському Союзу як головне свідцтво ворожої політики СРСР щодо Німеччини.

В меморандумі про оголошення війни Радянському Союзу однозначно вказувалося, що «з укладанням радянсько-югославського договору про дружбу, який зміцнив тил белградських змовників, СРСР приєднався до загального англо-югославсько-грецького фронту, який направлений проти Німеччини» [6, с. 101–102].

На думку С. Кремльова, саме договір про дружбу і співпрацю з Югославією став фатальним для СРСР, саме цей договір штовхнув Гітлера до нападу на СРСР і зробив план «Барбаросса» реальністю. С. Кремльов переконаний — не було б 6 квітня 1941 р. — не було б і 22 червня 1941 р. При цьому відомий російський історик наводить слова Гітлера, сказані 28 квітня 1941 р. послуві Німеччини в СРСР Шуленбургу: «Який чорт смикнув росіян укласти пакт про дружбу з Югославією?». С. Кремльов вважає, що в той історичний період Гітлер іншого запитання з приводу дружби СРСР з Югославією й не міг поставити, адже, на його переконання, він зовсім не збирався нападати на СРСР, а, навпаки, хотів мати міцний союз з Радянським Союзом проти США та Англії. Як підтвердження наведено слова, які Гітлер сказав Молотову під час їхньої зустрічі восени 1940 р.: «Я вважаю, що наші успіхи будуть більші, якщо ми будемо стояти спиною до спири та боротися з зовнішнім світом, ніж якщо ми будемо стояти один проти одного та будемо боротися один проти одного», а також офіційні записи берлінських бесід Молотова з Гітлером, Ріббентропом, Герингом у листопаді 1940 р. «У теперішній час США ведуть імперіалістичну політику. Вони не борються за Англію, а тільки намагаються оволодіти Британською імперією. Вони допомагають Англії у кращому разі для того, щоб продовжити власне переозброєння та, набуваючи бази, посилюють військову силу. В подальшому має бути вирішене питання про тісну співпрацю тих країн, інтереси яких торкатимуться розширення сфери впливу цієї англосаксонської держави, яка стоїть на фундаменті куди міцнішому, ніж Англія. Втім, це не те питання, яке слід вирішити в найближчому майбутньому; не в 1945 році, а тільки у 1970-му чи 1980-му, не раніше, ця англосаксонська держава стане загрожувати свободі інших народів». С. Кремльов вважає, що «сьогодні, у 2000-х роках нового століття передбачення Гітлера повністю виправдалося, і США загрожують свободі всіх народів світу» [6, с. 11–12].

З Кремльовим солідаризується також Р. Іринархов. У книзі «Прибалтійський особливий...» відомий історик вказує на те, що на початку квітня 1941 р. агресивна політика радянського уряду щодо німецького рейху та завуальована співпраця між СРСР і Англією стають очевидними, та що переворот у Югославії влаштувала Англія зі згоди Радянського Союзу. Після вдалого путчу, СРСР 6 квітня укладає з незаконним сербським урядом Симовича договір про дружбу та співпрацю, яким мав закріпити позиції путчистів та допомогти своїм впливом згуртуванню спільного англо-югославо-грецького фронту. Уже 6 квітня 1941 р. помічник державного секретаря Самнер Уелс, який до цього неодноразово зустрічався з радянським послом у Вашингтоні, констатує: «За відомих умов російсько-югославський пакт може мати велике значення, він зачіпає бага-

тосторонні інтереси, та має підстави вважати, що він являє собою дещо більше, ніж тільки пакт про дружбу та ненапад». Далі Р. Іринархов робить висновок, що СРСР, тепер уже в явній змові з Англією, намагався завдати Німеччині удар у спину.

Відкрито підтримував Югославію, політично й таємно надавав їй військову допомогу.

Запевняючи Туреччину в підтримці, намагався спонукати її до агресивної політики щодо Німеччини.

Сконцентрував великі військові сили на румунському кордоні, в Бессарабії та Молдові.

Зробив спробу на початку квітня через заступника наркома закордонних справ Вишинського розпочати політику швидкого зближення з Румунією, щоб примусити її відійти від Німеччини.

Р. Іринархов, як і В. Суворов та С. Кремльов, вважає, що саме недалекоглядна зовнішня політика СРСР напередодні війни змусила Гітлера завдати удар-попередження по Радянському Союзу, в іншому разі «згідно з англо-російським планом по німецьких військах у Румунії та Болгарії планувалося завдати удару з трьох боків, а саме: з Бессарабії, Фракії та Сербії-Греції».

Англо-радянський план не став реальністю і зірвався, вважає Іринархов, лише завдяки лояльності генерала Антонеску, реалістичній позиції турецького уряду і, головне, оперативному втручання Німеччини та вирішальним перемогам німецької армії на Заході. Недружню до Німеччини радянську зовнішню політику підтверджувала й позиція радянського посла в Німеччині Деканозова, коли у січні 1941 р. Німеччина розпочала в Болгарії контрзаходи проти висадки англійських військ у Греції. Посол вказав, що СРСР вважає територію Болгарії та зону своїх проток зоною безпеки СРСР, і що він не може байдуже ставитися до подій у цих районах, які загрожують його безпеці. Тому радянський уряд застерігає від появи німецьких військ на території Болгарії. Уряд Німеччини дав радянському уряду роз'яснення причин і мети військових заходів Німеччини на Балканах. Він наголосив, що Німеччина всіма силами й засобами перешкоджатиме укріпленню Англії в Греції, але вона не має наміру займати протоки, а поважати суверенітет Туреччини. Прохід німецьких військ через територію Болгарії не може вважатися обмеженням інтересів безпеки СРСР, навпаки, Німеччина вважає, що ці операції служать і радянським інтересам. Після проведення операцій на Балканах Німеччина виведе звідти війська.

Однак, незважаючи на цю заяву Німеччини, радянський уряд зразу ж після введення німецьких військ опублікував на адресу Болгарії відверто ворожу антинімецьку заяву, вказавши, що присутність німецьких військ у

Болгарії служить не миру на Балканах, а інтересам війни. Пояснення такої позиції СРСР дало уряду Німеччини звістку про все тіснішу співпрацю між СРСР і Англією. В березні 1941 р. Радянський Союз пообіцяв Туреччині прикриття з тилу на випадок, якщо вона вступить у війну на Балканах. Як стало відомо урядові Німеччини, це було результатом англо-радянських переговорів під час візиту англійського міністра закордонних справ до Анкари, зусилля якого було спрямовано на те, щоб таким шляхом глибше втягнути СРСР у англійську гру [5, с. 238–239].

Ворожа щодо Німеччини політика радянського уряду у військовій галузі супроводжувалася постійним посиленням концентрації всіх військових сил, які мав Радянський Союз, на широкому фронті від Балтійського до Чорного моря. Р. Іринархов підкреслює, що Верховне головнокомандування вермахту з початку 1941 р. неодноразово вказувало зовнішньополітичному керівництву рейху на зростання загрози території рейху з боку Радянського Союзу і при цьому підкреслювало, що причиною стратегічного зосередження й розгортання військ можуть бути тільки агресивні плани [5, с. 241]. Після підписання договору про дружбу та співпрацю з Югославією 5–6 квітня 1941 р. Москва вживає максимум зусиль, аби створити зовнішню подобу політики, дружньої до Німеччини. З цього моменту СРСР починає демонстративно та нав'язливо дружити з Берліном. 13 квітня 1941 р. в Москві було підписано Пакт про нейтралітет між СРСР і Японією, найближчим союзником Німеччини по Троїстому пакту. Одночасно в Москві було закрито посольства й дипломатичні місії країн, які окупувала Німеччина, зокрема Югославії. В дуже доброзичливому дусі вирішувалися питання економічної співпраці з Німеччиною.

У меморандумі МЗС Німеччини від 15 травня 1941 р. зазначалося: «...створюється враження, що ми могли б пред'явити Москві економічні вимоги, які виходять за рамки договору від 10 січня 1941 року... На даний час обсяг сировини, який обумовлено договором, постачається росіянами пунктуально, незважаючи на те, що це коштує їм великих зусиль, договори особливо у відношенні зерна виконуються чудово...». 24 травня 1941 р. посол Німеччини в СРСР Шуленбург у черговому повідомленні до Берліна повідомляв: «...Те, що зовнішня політика, перш за все, спрямована на те, щоб запобігти сутичці з Німеччиною, доводиться позицією, яку займає радянський уряд у останні тижні, тоном радянської преси, яка розглядає всі події, що стосуються Німеччини, в формі, котра не викликає заперечень, та дотриманні економічних угод...» [12, с. 164–165]. Такими діями Радянський Союз намагався продемонструвати всьому світові дружні відносини з Німеччиною. Однак, як стверджує Р. Іринархов, подібні маневри, які кричуще суперечили справжній політиці Радянського уряду, після 6 квіт-

ня 1941 р. вже не могли ввести в оману уряд Німеччини. Тим більше що коли Німеччина основну увагу приділяла військовій кампанії, на Заході й на Сході діяла невелика кількість німецьких військ, радянське верховне командування почало перекидати великі військові контингенти до східного кордону рейху, причому основні сили зосереджувалися біля кордонів Східної Пруссії та генерал-губернаторства (Польща), а також на кордоні з Румунією в Бессарабії та на Буковині. Війська інтенсивно перекидалися до кордону з Фінляндією, з Середньої Азії та Кавказу на територію європейської частини Росії. Радянський уряд, незважаючи на заяву про те, що до прибалтійських країн введе лише незначний контингент військ, у цьому регіоні зосередив після окупації понад двадцять дивізій. Такі заходи сприяли концентрації великих військових контингентів СРСР біля кордонів Німеччини, хоча з німецького боку не велося жодних військових заходів, якими можна було б спровокувати такі дії Радянського Союзу. Більше того, зазначає Р. Іринархов у книзі «Прибалтійський особливий...»: «...уряд рейху, уклавши з Росією пакт про ненапад, суттєво змінив політику щодо СРСР і з цього дня зайняв дружню позицію щодо Радянського Союзу. Він суворо дотримувався букви та духу підписаних з Радянським Союзом договорів... сприяв досягненню Радянським Союзом найбільшого зовнішньополітичного успіху за час існування СРСР. Це стало можливим лише завдяки доброзичливій політиці Німеччини по відношенню до Росії та блискучим успіхам вермахту» [5, с. 226].

Про те, що Німеччина до весни 1941 р. додержувалася всіх домовленостей з СРСР і не збиралася нападати на нього, підтверджував у червні 1945 р. групі радянських слідчих генерал-фельдмаршал В. Кейтель. У ході допиту він заявив: «Я стверджую, що всі підготовчі заходи, які проводилися нами до весни 1941 р., носили характер оборонних приготувань на випадок можливого нападу Червоної Армії. Таким чином, усю війну на Сході, певною мірою, можна назвати превентивною... Ми вирішили... запобігти нападу Радянської Росії та несподіваним ударом розгромити її збройні сили. До весни 1941 р. в мене склалося враження, що сильне зосередження російських військ та їх подальший напад на Німеччину можуть поставити нас у стратегічному та економічному відношенні в виключно критичне положення... Наш напад був безпосереднім наслідком цієї загрози...» [2, с. 336–337].

У книзі «Льодокол. Хто почав Другу світову війну?» В. Суворов наводить зізнання адмірала флоту СРСР М. Кузнецова (із книги «Напередодні») як пряме підтвердження слів генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, де М. Кузнецов говорить: «для мене безумовно одне: Й. В. Сталін не тільки не виключав можливості війни з гітлерівською Німеччиною, навпаки, він таку війну вважав... неминучою... Й. В. Сталін вів підготовку до війни — підго-

товку широку та різнобічну, — виходячи з намічених ним самим... термінів. Гітлер порушив ці розрахунки». Порівнюючи висловлювання адмірала М. Кузнецова та генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, В. Суворов робить висновок про те, що вони говорять про те саме. В. Кейтель наполягає: Німеччина не готувала агресії проти Радянського Союзу, агресію готував Радянський Союз. Німеччина просто захищалася від неминучої агресії, застосувавши упереджувальний удар. Адмірал флоту Радянського Союзу М. Кузнецов говорить те саме: так, Радянський Союз готувався до війни та неминуче в неї вступив би, але Гітлер ударом ці плани зірвав. Іншими словами, Німеччина завдала превентивного удару. Й таких зізнань В. Суворов наводить чимало. Наприклад, зізнання начальника академії генерального штабу генерала армії С. П. Іванова в книзі «Початковий період війни» про те, що Гітлер не тільки завдав превентивного удару, але й називає термін: «німецько-фашистському командуванню буквально в останні два тижні перед війною вдалося випередити наші війська» [14, с. 319–320].

Таким чином, В. Суворов дивується з приводу того, звідки все-таки з'явилася легенда про те, що 22 червня 1941 р. Гітлер почав війну на сході та насильно втягнув Радянський Союз у війну. В. Суворов вважає, що все було зовсім по-іншому: 22 червня 1941 р. Гітлер навпаки зірвав сталінський план війни та переніс війну на територію, де вона народилася 19 серпня 1939 р. (довідь Сталіна на закритому засіданні ЦК ВКП(б)). Гітлер не дозволив радянським лідерам вести війну так, як вони намалювали, змусивши їх імпровізувати й робити те, до чого вони не готувалися: захищати власну територію [14, с. 327].

Не менш цікавий документ, який підтверджує підготовку нападу СРСР на Німеччину 1941 р. наводить М. Солонін, посилаючись на архівні документи Російської Федерації. «4 червня 1941 р. нарком ВМФ Кузнецов направляє заступнику голови РНК (тобто заступнику Сталіна) Вознесенському доповідну записку № 1146 з грифом таємності документа: «Цілком таємно, особливої важливості», в якому вперше поряд зі словосполученням «військовий час» з'являються абсолютно конкретні дати: «Подаю при цьому відомість потреб наркомату ВМФ по мінно-торпедному озброєнню на військовий час з 1 липня 1941 по 1 січня 1943 р. Прошу Ваших вказівок про збільшення виділеної кількості мінно-торпедного озброєння, враховуючи, що потреба в ньому на друге півріччя 1941 в/р становить 50% від потреби на період до 1 січня 1943 р.» М. Солонін, посилаючись на цей документ, робить висновок, що нарком ВМФ Кузнецов планував воювати вже наступного місяця. Оперативний план цієї великої морської війни було вже складено, в іншому разі нарком ВМФ не зміг би прогнозувати розподілу витрат мінно-торпедного озброєння за кожне півріччя [13, с. 105]. У цьо-

му зв'язку з наукового погляду видається цікавою позиція відомого російського дослідника А. Арутюнова, який прямо сформулював запитання: чи була з боку Німеччини війна проти Радянського Союзу превентивною? Нагадавши, що вперше термін «превентивна війна» у відносинах між СРСР та Німеччиною був введений в обіг самим Гітлером у день нападу Німеччини на Радянський Союз та, що ця версія для нацистської пропаганди стала виправданням нападу Німеччини на СРСР, вдаючись до терміну «превентивна війна» навіть після поразки, отриманої від союзних держав — СРСР, США та Англії в травні 1945 р., А. Арутюнов на основі аналізу великої кількості архівних документів, джерельної бази, мемуарної літератури викладає свою позицію з цього питання.

Як відомо, цієї позиції дотримувалися на Нюрнберзькому процесі практично усі генерали вермахту та керівники нацистської Німеччини.

Однак на Нюрнберзькому процесі не було прийнято до уваги свідчення вищих нацистських політиків, військових та чиновників апарату пропаганди Німеччини, хоча у період холодної війни версія превентивної війни отримала новий імпульс. Ця версія віддзеркалилась у роботах колишніх генералів гітлерівської Німеччини, західнонімецьких, англійських, американських, а у перебудовчий період та після розпаду СРСР — і російських істориків та публіцистів.

А. Арутюнов проаналізував роботи деяких західних дослідників — англійського історика Х. Ірвінга «Гітлерівська війна», американського історика Л. Фішера «Шлях Росії від миру до війни», американського військового історика М. Макклоскі, професорів військової історії Німеччини Й. Хоффмана, О. Грохлера, В. Мазера та інших, — у яких СРСР прямо звинувачується в розв'язанні Другої світової війни. Зокрема, в одній з робіт Й. Хоффмана зазначається, що «Червона Армія зайняла наступальні позиції на західному кордоні. Військова та політична підготовка Червоної Армії до нападу на Німеччину досягла кульмінації весною 1941 р. Гітлер не мав чіткого уявлення про те, що дійсно готувалося з радянського боку. Якщо взяти до уваги цю підготовку, то стає зрозумілим, що він нападом 22 червня 1941 р. передбачив напад Сталіна» [2, с. 337]. На цю заяву А. Арутюнов зазначає: «Припустимо, що військово-політична підготовка Червоної Армії весною 1941 р. дійсно мала місце. Відповідно, цей факт підтверджують багато відомих діячів Червоної Армії. Але це зовсім не означало, що Радянський Союз збирався завдати удару по Німеччині. Адже в той самий час військова підготовка Рейху була не меншою. На мій погляд, аргументи Хоффмана не переконливі, висновки та висловлювання відносно превентивної війни Німеччини проти СРСР потребують більш серйозної наукової аргументації із залученням раніше недоступних для дослідників до-

кументів, які були прийняті ВКП(б) та її Політбюро напередодні Другої світової війни» [2, с. 338, 340].

Критичному аналізу піддає А. Арутюнов також роботи відомих російських істориків Ю. Афанасьєва, А. Сахарова, Ю. Горькова, В. Невезина та інших, як прибічників так і противників теорії превентивної війни, які по різному та з діаметрально протилежних позицій висловлюють ставлення до превентивної війни і роблять суперечливі висновки про радянсько-німецьку війну.

Наприклад, на думку А. Арутюнова, А. Сахаров, стверджуючи, що Сталін готував Червону Армію для завдання упереджувального удару по німецьких військах, висновок робить без урахування військово-економічного потенціалу СРСР і гітлерівської Німеччини, яка фактично до червня 1941 р. підкорила матеріальні ресурси майже всієї Європи, та не беручи до уваги співвідношення сил та засобів Радянського Союзу й Німеччини з її союзниками.

Ще одне твердження відомого історика Ю. Афанасьєва, який зазначає, що «тепер не тільки головні герої війни, не тільки закордонні, але й багато авторитетних російських істориків визнають, що Сталін, принаймні з весни 1941 р., остаточно налаштувався на упереджувальний удар по Німеччині», викликає заперечення А. Арутюнова. Він вважає, що по суті Ю. Афанасьєв повторює помилкову позицію Й. Хоффмана, В. Суворова та інших прибічників версії превентивної війни Німеччини проти СРСР. Але, підкреслюючи, що цю його позицію визнають «багато авторитетних російських істориків», він, проте, не наводить жодного імені прибічників.

Особливо зупинившись на роботі В. Невезина «Синдром наступальної війни», А. Арутюнов дійшов висновку про те, що В. Невезин, рішучий противник суворовської версії превентивної війни Гітлера проти Сталіна, безадресно критикує прибічників Суворова, які стверджують, що Сталін начебто готувався нанести удар по Німеччині, але й сам висловлює помилкову думку: «Адже виходячи з наявного в історіографії трактування превентивної війни як операції з метою упередження дій противника, ... не можна не дійти очевидного висновку: Сталін мав не менше підстав почати її, ніж фюрер» [2, с. 340–342]. Висловлюючи цю думку, вважає А. Арутюнов, В. Невезин не утруднює себе необхідністю показати, які в Сталіна були підстави почати війну. Із зазначеного Арутюнов робить висновок, що Невезин готовий виправдати загарбницькі плани Сталіна, прикриваючись уявною загрозою з боку сусідньої держави (наприклад, Фінляндії).

У цьому зв'язку слід підкреслити, що А. Арутюнов категорично не згоден і з М. Мельтюховим, який стверджує, що у науковому плані безпред-

метно вести дискусії про превентивну війну, оскільки зусилля тих, хто сперечається, зводяться до того, щоб знайти сторону, яка почала підготовку до нападу.

Заперечуючи М. Мельтюхову та його прибічникам у цьому питанні — Б. Пистрову, Енкеру та В. Невезину, Арутюнов навпаки впевнений, що предмет для наукової дискусії об'єктивно існує. Він вважає, що для цього достатньо уважно та серйозно вивчити й проаналізувати декілька документів, щоб у цьому переконатися:

- доповідь Сталіна у Великому Кремлівському палаці перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р.;

- «Міркування по плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» від 15 травня 1941 р.;

- призначення 5 травня 1941 р. Сталіна Головою РНК СРСР;

- Доповідь Сталіна на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р. [2, с. 338–339].

Першим здобутком істориків щодо планів попереджувального удару по Німеччині стали «Міркування по плану стратегічного розгортання Збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» від 15 травня 1941 р. (опубліковані вперше у Військово-історичному журналі у 1992 р., № № 1, 2). Цей план викликав жорстку дискусію серед істориків через те, що на ньому немає підписів як самого Сталіна, так і начальника Генерального штабу. Тим не менше, на думку Василевського, ніяких приміток не ставилося і на планах 1940 р., вказівки Сталіна, після їх доопрацювання, давалися усно. Василевський підтвердив у спогадах, що такий план існував та був деталізований у штабах прикордонних військових округів [14, с. 237]. Маршал Василевський згадує, що «за декілька тижнів до нападу на нас фашистської Німеччини, точної дати, на жаль, назвати не може, уся документація по окружних оперативних планах була передана Генштабом командуванню та штабам відповідних округів» [13, с. 107]. М. Солонін також звертає увагу на те, що «Травневі міркування» — варіанти, які повністю повторюють усі попередні за метою, завданням, напрямками головних ударів, термінам та кордонам, мають деякий новий момент. А саме: вперше сказано у «Міркуваннях», що «Німеччина має можливість випередити нас у розгортанні та нанесенні раптового удару», щоб не допустити такого розвитку подій розробники плану наполегливо рекомендували «ні в якому разі не давати ініціативи дій німецькому командуванню, випередити противника та атакувати німецьку армію у той момент, коли вона буде знаходитися у стадії розгортання та не встигне ще організувати фронт та взаємодію родів військ» [11, с. 189].

Однак, на думку М. Солоніна, для радянського військового керівництва ця ідея аж ніяк не була новою. Так, ще у квітні 1939 р. командував військами Ленінградського військового округу К. Мерецков, виступаючи на розборі командно-штабної гри, яка була проведена Військовою радою округу, заявив: «Наша оперативна підготовка, підготовка військ повинні бути направлені так, щоб забезпечити насправді повну поразку ворога вже у той період, коли він ще не встигне зібрати свої сили...» [11, с. 190].

У цьому зв'язку, зазначає М. Солонін, вкрай важливо підкреслити, що мова йде зовсім не про велику агресивність «Травневих міркувань» — усі попередні варіанти планів також передбачали проведення великомасштабної наступальної операції виключно за межами державних кордонів СРСР, а у тому, що у травні 1941 р. радянське командування було вже не таке впевнене, що йому вдасться це зробити й тому просить Сталіна негайно провести усі необхідні заходи, «без яких неможливо нанести превентивного удару по ворогу як з повітря, так і на землі». М. Солонін звертає увагу ще на одну подію, яка відбувалася у травні 1941 р., а саме: 24 травня 1941 р. у кабінеті Сталіна відбулася багатогодинна нарада, на якій були присутні окрім Сталіна — нарком закордонних справ Молотов, нарком оборони Тимошенко, начальник Генштабу Жуков, начальник оперативного управління Генштабу Ватутін, начальник Головного управління ВПС Червоної Армії Жигарев, командувачі військ п'яти західних прикордонних округів, члени військових рад та командувачі ВПС цих округів.

Привертає увагу той факт, що на нараду не були запрошені — голова Комітету Оборони при РНК СРСР маршал Ворошилов, заступники наркома оборони маршали Будьонний, Кулик, Шапошников, генерал армії Мерецков, начальник головного управління політпропаганди РККА Запорожець, нарком ВМФ Кузнецов, нарком внутрішніх справ СРСР Берія, секретарі ЦК ВКП(б) Жданов та Маленков, які курирували по партійній лінії військові питання.

Такі дії Солонін пояснює тим, що саме на нараді 24 травня 1941 р. зміст надтаємних планів було доведено до відома безпосередніх виконавців, тобто командування прикордонних військових округів (майбутніх фронтів).

Якщо це припущення вірне й на нараді 24 травня 1941 р. затверджений Сталіним план війни проти Німеччини був доведений до відома майбутніх командувачів фронтів, то можлива дата початку військової операції, на думку Солоніна, звужується до двох місяців: від середини липня до кінця серпня 1941 р.

Якщо б у травні 1941 р. вторгнення в Європу планували у 1942 р. чи, тим більше, у 1943 р., надтаємні оперативні плани не стали б передавати командуванню військових округів, оскільки до літа 1942 р., а тим більше 1943 р.,

військово-політична ситуація могла неодноразово змінитися. Та й великим був ризик витоку інформації. Тому, припускає Солонін, сам факт проведення наради 24 травня та, очевидно, визначена з середини квітня 1941 р. політика показного «миролюбства» у відносинах з Німеччиною, офіційне призначення Сталіна на посаду голови уряду СРСР, і, найголовніше, — початок з кінця травня таємної мобілізації і великомасштабної передислокації військ до західних кордонів СРСР — дає можливість припустити, що Сталін планував почати вторгнення у Європу вже влітку 1941 р. [13, с. 108].

Таку саму позицію відстоює й М. Мельтюхов, стверджуючи: «Зміст радянських оперативних планів, директивних ідеологічних документів ЦК ВКП(б) та військової пропаганди поряд з даними про безпосередню військову підготовку Червоної Армії до наступу недвозначно свідчать про наміри радянського керівництва здійснити влітку 1941 р. напад на Німеччину... Доступні сьогодні джерела показують, що повне зосередження та розгортання Червоної Армії на Західному театрі військових дій повинно було завершитися до 15 липня 1941 р., тому ця дата може бути нижчим порогом у пошуках точної відповіді на питання про термін радянського нападу на Німеччину, який готувався» [8, с. 499].

Багато відомих військових істориків (В. Кисильов, В. Данилов, П. Бобильов, Ю. Горьков, М. Мельтюхов) вважають, що план від 15 травня 1941 р. («Міркування») був затверджений, оскільки зосередження військ на західних кордонах Радянського Союзу велося у суворій відповідності з ним.

Таке твердження категорично спростовує відомий історик, спеціаліст з проблем відносин між СРСР та Німеччиною напередодні війни О. Вішльов. О. Вішльов зазначає, що незважаючи на неодноразові заяви про те, «що проект оперативного плану від 15 травня 1941 р. був підписаний Сталіним, Тимошенком та Жуковим, чи був прийнятий до виконання на основі усних вказівок названих осіб, ніяких документальних підтверджень цьому немає. На розробці, яка підготовлена Василевським, немає будь-яких підписів, приміток та резолюцій, зроблених Сталіним, Тимошенком чи Жуковим. Немає також як прямих так і непрямих документальних підтверджень того, що ця розробка була взагалі представлена на затвердження Сталіну. Він також звертає увагу на той факт, що цей документ до 1948 р. зберігався в особистому сейфі Василевського, а не у документах Сталіна, Тимошенка, Жукова чи начальника оперативного управління Генштабу РККА Ватутіна, де він повинен був зберігатися, якщо б він був затверджений чи, хоча б, розглядався, й що саме із сейфу Василевського цей документ потрапив у архів» [4, с. 36].

Спроби зробити сенсацію з розробки, датованої 15 травня 1941 р., за твердженням О. Вішльова, покликані відвернути увагу від іншого докумен-

та — «Міркування про основи стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на заході та сході на 1940 та 1941 роки» від 18 вересня 1940 р. Цей документ був підписаний наркомом оборони Тимошенком, начальником Генштабу Мерецковим та затверджений Сталіним (14 жовтня 1940 р.) та був якраз тією основоположною директивою, якою керувалася Червона Армія і який окреслював завдання Червоної Армії на випадок війни: «активною обороною міцно прикривати наші кордони у період зосередження військ та сковувати основні сили ворога. Після закінчення зосередження радянських військ нанести удар у відповідь».

Така ж настанова залишалась в основі нового варіанту плану стратегічного розгортання Червоної Армії, який був підготовлений Генштабом 14 березня 1941 р., і який відрізнявся від плану 18 вересня 1940 р. лише тим, що визначав як головний напрямок можливого удару вермахту — південний — на Київ з метою захоплення України.

Однак цей варіант плану, як і варіант від 15 травня 1941 р., не був підписаний командуванням та затверджений Сталіним [4, с. 37]. О. Вішльов вважає, що у 1941 р. ані Гітлер, ані командування вермахту не вірили у те, що СРСР може напасти на Німеччину. До них не надходило ніякої інформації про агресивні задуми Радянського Союзу щодо Німеччини. Навпаки, оцінюючи політику Москви, німецькі дипломати та розвідка постійно доповідали про бажання СРСР зберегти мир з Німеччиною, не допустити виникнення у відносинах з нею конфліктів, про його готовність заради цього піти на певні економічні поступки. Враховуючи ці обставини, німецьке командування при розробці оперативних планів війни проти СРСР (а їх складання розпочалося ще влітку 1940 р.) можливість нападу СРСР на Німеччину та наступальні дії Червоної Армії у розрахунок не брало. О. Вішльов вважає, що нацистське керівництво саме послідовно готувало військову агресію — вторгнення на територію СРСР, розгром його збройних сил та знищення Радянського Союзу як суверенної держави. На його глибоке переконання, німецький уряд тільки починаючи з 22 червня 1941 р. почав розголошувати на весь світ, що Німеччина була змушена нанести «упереджувальний удар» по Червоній Армії, щоб запобігти неминучому нападу Радянського Союзу на Німеччину. Втім, усі зусилля німецьких розвідувальних служб, спрямовані на пошуки документів оперативного планування, картографічного матеріалу, радянських мобілізаційних планів, державних та партійних документів, які могли б бути розтлумачені як непряме свідчення підготовки Радянського Союзу до нападу, не увінчалися успіхом.

Пошуки тривали й у подальшому. Однак ніяких документів, які б підтверджували наміри Радянського Союзу здійснити військову агресію проти Німеччини, так і не було знайдено.

Невипадково прибічники превентивної війни з боку Німеччини намагаються використати будь-який документ, який знаходять у архівах, чи то чернетку одного з варіантів плану оперативного розгортання Червоної Армії у 1941 р., чи незатверджений проект постанови з питань агітації та пропаганди, якщо раптом у них хоч якось йдеться про «наступальну політику» Радянського Союзу [4, с. 94–95].

Отже, серед російських істориків нема єдиного погляду на проблему, хто є головним призвідником розв'язання війни між СРСР і Німеччиною. Широкий спектр думок, відсутність єдиного підходу до оцінки зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу напередодні Великої Вітчизняної війни свідчать про те, що дослідження цієї проблеми має не тільки чисто історичне та пізнавальне, але й важливе політичне значення. І тому потребує від істориків знайти правдиву відповідь на це питання, хоч би яким воно було й хоча б скільки часу для цього знадобилося б.

1. Анфилов В. А. Незабываемый сорок первый / Анфилов В. А. — М. : Советская Россия, 1989. — 368 с.
2. Арутюнов А. Ленин красный якобинец / Арутюнов А. — Т. 2. — М. : Вече, 2003. — 480 с.
3. Арушунян Б. И. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б. И. Арушунян // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 6. — С. 60–65.
4. Вишлев О. Сталин и Гитлер. Кто кого обманул / Вишлев О. — М. : Эксмо, 2010. — 272 с.
5. Иринархов Р. Прибалтийский особый... / Иринархов Р. — Минск : Харвест, 2004. — 544 с.
6. Кремлев С. Если бы Гитлер не напал на СССР... / Кремлев С. — М. : Яуза-Пресс, 2009. — 608 с.
7. Мельников Д. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. — М. : АПН, 1982. — 431 с.
8. Мельтюхов М. Трагедия 1941. Причины катастрофы / Мельтюхов М., Осокин А., Пыхалов И. — М. : Яуза; Эксмо, 2008. — 416 с.
9. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 / Мельтюхов М. — М. : Вече, 2000. — 544 с.
10. Рунов В. 1941. Первая кровь / Рунов В. — М. : Яуза; ЭКСМО, 2009. — 512 с.
11. Солонин М. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война? / Солонин М. — Дрогобыч : Відродження, 2004. — 448 с.
12. СССР-Германия: 1939–1941. Сборник документов: в 2-х кн. — Кн. 2. Ноябрь 1939 — июнь 1941. / Сост. Ю. Фельштинский. — Вильнюс : Моклас, 1989. — 192 с.
13. Суворов В. Главная книга о Второй Мировой / Суворов В. — М. : Яуза-Пресс, 2011. — 544 с.
14. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? / Суворов В. — М. : АСТ, 2009. — 350 с.